परिशिष्टम् २

समासः

समसनं समासः भवति। समसनं नाम सङ्क्षेपणम् इत्यर्थः। अर्थात् समासे अर्थयुक्तं पदद्वयं, पदत्रयम् अथवा अनेकपदं मिलित्वा एकं पदं भवति। यथा— 'महा' तथा 'पुरुष' इति अर्थयुक्तं पदद्वयम् अस्ति। तद् द्वयमपि मिलित्वा एकपदं भवति महापुरुषः इति। एवंविधानाम् अर्थवतां पदानाम् एकीभवनमेव समासः।

समासः सामान्यतः परस्परं सुबन्तानां मध्ये भवति। तथैव समासः युगपत् द्वयोः द्वयोः सुबन्तयोः मध्ये भवति। यथा—सीतायाः पतिः = सीतापतिः।

द्वन्द्वसमासे तु युगपत् बहूनां सुबन्तानां मध्ये समासः भवति। यथा—हरिश्च हरश्च गुरुश्च = हरिहरगुरवः।

परस्परम् अन्वितयोः (सम्बद्धयोः) सुबन्तयोः एव समासः भवति। यदि पदानां मध्ये परस्परम् अन्वयः (सम्बन्धः) न भवति तर्हि समासः अपि न भवति।

परस्परम् अन्वयस्य उदाहरणम्—सः राज्ञः पुत्रः (राजपुत्रः) गच्छति।

यत्र अन्वयः न भवति तत्र—भवति दर्शनं राज्ञः, पुत्रः कृषकस्य गच्छति। अत्र राज्ञः अन्वयः दर्शनम् इति पदेन सह भवति। पुत्रः इत्यस्य अन्वयः कृषकस्य इत्यनेन सह अस्ति। अतः अस्मिन् वाक्ये राज्ञः पुत्रः एतयोः मध्ये परस्परम् अन्वयः नास्ति अतः तयोः समासः अपि नास्ति।

समासे पूर्वपदम् उत्तरपदम् इति द्विविधं भवति। पूर्वं प्रयुक्तं पदं पूर्वपदम् अनन्तरं प्रयुक्तं पूर्वपदम् उत्तरपदमिति। यथा— सीतापतिः इत्यत्र 'सीता' इति पूर्वं

© NCERT not to be republished

प्रयुक्तं, 'पतिः' इति अनन्तरं प्रयुक्तम्। अतः अत्र 'सीता' इति पूर्वपदं, 'पतिः' इति उत्तरपदं च भवति।

समासे कृते पूर्वपदम् उत्तरपदं च प्रातिपदिकरूपेण स्थितं भवति। तदनन्तरं समस्तात् पदात् विभक्तिः योजनीया।

यथा—सीतायाः पतिः = सीता + ङस् + पति + सु = सीतापति (ङस् तथा सु एतयोः लोपः)

सीतापति + सु = सीतापतिः। अत्र 'सीतापति' इति प्रातिपदिकं समस्तपदं च तस्मात् विभक्तिप्रत्ययः योजितः। तदा सीतापतिः इति रूपं भवति। एवमेव समासविषये सर्वत्र अवबोद्धव्यम्।

विग्रहवाक्यम्—वृत्त्यर्थस्य अवबोधकं वाक्यं विग्रहः। वृत्तिः नाम समासादिः। समासादेः अर्थं बोधयितुं यद् वाक्यम् उच्यते तद् वाक्यं विग्रहः इति व्यवह्रियते। **यथा**—'राष्ट्रनायकः' इति समासः (समस्तपदम्)। 'राष्ट्रस्य नायकः' इति विग्रहवाक्यम्। अत्र 'राष्ट्र' इति पूर्वपदं 'नायकः' इति उत्तरपदम्।

विग्रहः द्विधा

१. स्वपदविग्रहः — २. अस्वपदविग्रहः

१. **स्वपदविग्रहः**—यदि समासस्य अर्थः समासे नाम समस्तपदे विद्यमानैः पदैः एव वर्णितः भवति तर्हि सः स्वपदविग्रहः भवति। तथा च—'समासघटकपदसहितं वाक्यं स्वपदविग्रहः' इत्यर्थः। (स्वपदैः (समासपदैः) विग्रहः)।

यथा—सुदामा कृष्णसखा अस्ति। कृष्णस्य सखा कृष्णसखा इति स्वपदविग्रहः।

२. **अस्वपदविग्रहः**—यदि समासस्य अर्थः समासे नाम समस्तपदे विद्यमानानि पदानि विहाय अन्यैः पदैः वर्णितः भवति तर्हि सः अस्वपदविग्रहः भवति। तथा च—'समासघटकपदरहितं वाक्यम् अस्वपदविग्रहः' इत्यर्थः। सामान्यतः अत्र एकं पदं समासघटकमेव भवति। नित्यसमासे अस्वपदविग्रहः भवति।

© NCERT not to be republished

यथा—बालः यथामति कार्यं करोति। मतिम् अनतिक्रम्य यथामति इति अस्वपदविग्रहः। अत्र अनतिक्रम्य इति समासे अविद्यमानं पदं वर्तते।

मुख्यतया समासः द्विविधः— १. केवलसमासः
२. विशेषसमासः

१. केवलसमासः—तत्पुरुषादिसंज्ञाभिः विनिर्मुक्तः समाससंज्ञामात्रयुक्तः केवलसमासः।

यथा—पूर्वं भूतः = भूतपूर्वः

२. विशेषसमासः चतुर्धा—१. तत्पुरुषसमासः २. द्वन्द्वसमासः
३. बहुव्रीहिसमासः ४. अव्ययीभावसमासः

समासस्य निर्णयः

पदेषु कः समासः अस्ति इति ज्ञातुं पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च ज्ञानं सम्यक् भवेत्। तदनन्तरं कस्य पदस्य प्राधान्यमस्ति इति ज्ञातव्यम्। तदर्थं समासघटितपदस्य श्रवणानन्तरं तेन सह किञ्चन क्रियापदं योजयेत्। ततः क्रियापदेन सह पूर्वपदस्य सम्बन्धः अस्ति वा उत्तरपदस्य वा इति द्रष्टव्यम्। यस्य पदस्य सम्बन्धः क्रियापदेन सह भवति तत् पदं प्रधानं भवति। अग्रे विद्यमानानि उदाहरणानि परिशीलयामः।

उदाहरणम्—(१) रामदूतः गच्छति। अत्र रामस्य दूतः गच्छति इति विग्रहवाक्ये कः गच्छति ?

रामस्य दूतः गच्छति। अतः अत्र रामः न गच्छति अपितु दूतः गच्छति इति स्पष्टम्।

तर्हि 'राम' इति पूर्वपदेन सह क्रियापदस्य साक्षात् सम्बन्धः नास्ति। परं 'दूत' इति उत्तरपदेन सह क्रियापदस्य साक्षात् सम्बन्धः अस्ति। अतः अत्र उत्तरपदार्थः प्रधानः इति निश्चेतुं शक्यते। एवमेव अन्यानि अपि उदाहरणानि अपि पश्यामः।

उदाहरणम्—(२) राजेशसुरेशौ फलं खादतः। राजेशश्च सुरेशश्च फलं खादतः। इति वाक्ये कस्य पदस्य प्राधान्यम् अस्ति ? क्रियापदेन सह कस्य सम्बन्धः अस्ति ?

© NCERT not to be republished

राजेशः खादति, सुरेशः अपि खादति। तर्हि अस्मिन् विग्रहवाक्ये पूर्वपदम् उत्तरपदं चेति द्वयोः अपि साक्षात् सम्बन्धः क्रियापदेन सह अस्ति। अतः उभयपदार्थः प्रधानः इति निश्चयः।

उदाहरणम्—(३) पीताम्बरः पश्यति। पीतम् अम्बरं यस्य सः पीताम्बरः (विष्णुः) इति वाक्ये कस्य प्राधान्यम् ?

यः पीतम् अम्बरं (वस्त्रं) धरति सः इति अर्थः। तर्हि क्रियापदेन सह कस्य पदस्य अन्वयः अत्र ?

पीतम् अम्बरं यस्य सः (विष्णुः) तिष्ठति। तर्हि पूर्वपदं पीतं न तिष्ठति। उत्तरपदम् अम्बरं अपि न तिष्ठति। एवं तर्हि अस्मिन् वाक्ये पूर्वपदस्यापि प्राधान्यं नास्ति उत्तरपदस्यापि प्राधान्यं नास्ति। समासवाक्यात् अन्यपदस्य विष्णुः इति पदस्य प्राधान्यम् अस्ति। यः पीतम् अम्बरं धरति सः (विष्णुः) इत्यर्थः।

उदाहरणम्—(४) उपनगरं नदी प्रवहति। अत्र विग्रहवाक्यं भवति नगरस्य समीपे इति। नदी नगरस्य प्रवहति इति साक्षात् अन्वयः न भवति। नदी समीपे प्रवहति इति अन्वयः भवति। एवं तर्हि सामीप्यार्थसूचकम् 'उप' इति पदं पूर्वपदम् अस्ति। तथा च पूर्वपदेन सह अत्र क्रियापदस्य अन्वयः अपि भवति। एवं समासे पूर्व-पदस्य प्राधान्यमिति ज्ञातव्यम्।

तत्पुरुषसमासः— प्रायः उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषसमासः।

उदाहरणम्— रामस्य दूतः = रामदूतः। रामदूतः गच्छति।

द्वन्द्वसमासः— प्रायः उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वसमासः।

उदाहरणम्— राजेशश्च सुरेशश्च = राजेशसुरेशौ (राजेशसुरेशौ ग्रामं गच्छतः)

© NCERT not to be republished

बहुव्रीहिसमासः — प्रायः अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिसमासः।

उदाहरणम् — पुस्तकं हस्ते यस्य सः = पुस्तकहस्तः (बालकः)। कः सः पुस्तकहस्तः ?

अव्ययीभावसमासः — प्रायः पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावसमासः।

उदाहरणम् — नगरस्य समीपम् = उपनगरम् (उपनगरं नदी प्रवहति)

तत्पुरुषसमासः — प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषसमासः।

१. विभक्तितत्पुरुषः षड्विधः

क्र.सं	तत्पुरुषसमासः	विग्रहवाक्यम्	समासः (समस्तपदम्)
१.	द्वितीयातत्पुरुषः	गृहं गतः	गृहगतः
२.	तृतीयातत्पुरुषः	नखैः भिन्नः	नखभिन्नः
३.	चतुर्थीतत्पुरुषः	गवे हितम्	गोहितम्
४.	पञ्चमीतत्पुरुषः	चोरात् भयम्	चोरभयम्
५.	षष्ठीतत्पुरुषः	वृक्षस्य मूलम्	वृक्षमूलम्
६.	सप्तमीतत्पुरुषः	कार्ये कुशलः	कार्यकुशलः

२. कर्मधारयसमासः

कर्मधारयसमासः अपि तत्पुरुषसमासान्तर्गतः भवति। कर्मधारयसमासः नवधा।

क्र.सं	कर्मधारयसमासः	विग्रहवाक्यम्	समासः (समस्तपदम्)
१.	विशेषणपूर्वपदः	नीलो मेघः	नीलमेघः
२.	विशेषणोत्तरपदः	वैयाकरणः खसूचिः	वैयाकरणखसूचिः
३.	विशेषणोभयपदः	शीतम् उष्णम्	शीतोष्णम्
४.	उपमानपूर्वपदः	मेघ इव श्यामः	मेघश्यामः
५.	उपमानोत्तरपदः	नरः व्याघ्रः इव	नरव्याघ्रः
६.	अवधारणापूर्वपदः	विद्या इव धनम्	विद्याधनम्

© NCERT not to be republished

७.	सम्भावनापूर्वपद:	आम्र: इति वृक्ष:	आम्रवृक्ष:
८.	मध्यमपदलोप:	शाकप्रिय: पार्थिव:	शाकपार्थिव:
९.	मयूरव्यंसकादि:	अन्यो देश:	देशान्तरम्

३. द्विगु: समास:

द्विगुसमास: अपि तत्पुरुषस्यैव भेद:। एष: त्रिविध:।

क्र.सं	समास:	विग्रहवाक्यम्	समस्तपदम्
१.	समाहारद्विगु:	त्रयाणां लोकानां समाहार:	त्रिलोकी
२.	तद्धितार्थद्विगु:	षण्णां मातॄणाम् अपत्यम्	षाण्मातुर:
३.	उत्तरपदद्विगु:	पञ्च गाव: धनं यस्य स:	पञ्चगवधन:

४. नञ्-प्रभृति: तत्पुरुषसमास:

नञ्-समास: अपि तत्पुरुषस्यैव भेद:। एष: पञ्चविध:।

क्र.सं	समास:	विग्रहवाक्यम्	समस्तपदम्
१.	नञ्-तत्पुरुष:	न धर्म:	अधर्म:
२.	कुतत्पुरुष:	कुत्सित: पुत्र:	कुपुत्र:
३.	गतितत्पुरुष:	अशुक्लं शुक्लं कृत्वा	शुक्लीकृत्य
४.	प्रादितत्पुरुष:	१. प्रगत: आचार्य: २. अतिक्रान्त: देवम् ३. निष्कान्त: वाराणस्या:	प्राचार्य: अतिदेव: निर्वाराणसि:
५.	उपपदतत्पुरुष:	कुम्भं करोति इति	कुम्भकार:
६.	एकदेशीतत्पुरुष:	१. अर्धं ग्रामस्य २. अह्न: पूर्वम्	अर्धग्राम: पूर्वाह्ण:

© NCERT not to be republished

द्वन्द्वसमासः

प्रायः उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वसमासः। द्वन्द्वसमासस्य भेदद्वयम्।

द्वन्द्वसमासः

१. इतरेतरद्वन्द्वसमासः
- क. द्विपदद्वन्द्वसमासः
- ख. बहुपदद्वन्द्वसमासः

२. समाहारद्वन्द्वसमासः
- क. समाहारद्वन्द्वसमासः
- ख. नित्यसमाहारद्वन्द्वसमासः

१. इतरेतरद्वन्द्वसमासः

क्र.सं.	समासस्य नाम	विग्रहः	समासः (समस्तपदम्)
क.	द्विपदद्वन्द्वसमासः	रामश्च कृष्णश्च	रामकृष्णौ
ख.	बहुपदद्वन्द्वसमासः	रामश्च कृष्णश्च सुरेशश्च गिरीशश्च	रामकृष्णसुरेशगिरीशाः

२. समाहारद्वन्द्वसमासः

क्र.सं.	समासस्य नाम	विग्रहः	समासः (समस्तपदम्)
क.	समाहारद्वन्द्वसमासः	संज्ञा च परिभाषा च	संज्ञापरिभाषम्
ख.	नित्यसमाहारद्वन्द्वसमासः	पाणी च पादौ च	पाणिपादम्

© NCERT not to be republished

बहुव्रीहिसमासः

प्रायः अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः। बहुव्रीहिसमासः द्विधा।

बहुव्रीहिसमासः

१. समान्यबहुव्रीहिः (षड् भेदाः) २. विशेषबहुव्रीहिः (नव भेदाः)

१. सामान्यबहुव्रीहिः पुनः षोढा

क्र.सं.	समासनाम	विग्रहः	समासः (समस्तपदम्)
१.	द्वितीयार्थबहुव्रीहिः	प्राप्तम् उदकं यं सः	प्राप्तोदकः (ग्रामः)
२.	तृतीयार्थबहुव्रीहिः	पीतं क्षीरं येन सः	पीतक्षीरः (शिशुः)
३.	चतुर्थ्यर्थबहुव्रीहिः	दत्तः पशुः यस्मै सः	दत्तपशुः (शिवः)
४.	पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिः	उद्धृतं जलं यस्मात् सः	उद्धृतजलः (कूपः)
५.	षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिः	पीतम् अम्बरं यस्य सः	पीताम्बरः (विष्णुः)
६.	सप्तम्यर्थबहुव्रीहिः	बहूनि फलानि यस्मिन् सः	बहुफलः (वृक्षः)

२. विशेषबहुव्रीहिसमासः नवधा

क्र.सं.	समासनाम	विग्रहः	समासः (समस्तपदम्)
१.	व्यधिकरणः बहुव्रीहिः	चक्रं पाणौ यस्य सः	चक्रपाणिः
२.	सङ्ख्योत्तरपदः बहुव्रीहिः	विंशतेः समीपे ये सन्ति ते	उपविंशाः
३.	संख्योभयपदः बहुव्रीहिः	द्वौ वा त्रयो वा	द्वित्राः
४.	सहपूर्वपदः बहुव्रीहिः	शिष्येण सह वर्तत इति	सशिष्यः
५.	व्यतिहारलक्षणः बहुव्रीहिः	केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम्	केशाकेशि

© NCERT not to be republished

६.	दिगन्तराललक्षणः बहुव्रीहिः	दक्षिणस्याः पूर्वस्याः दिशोः यदन्तरालम्	दक्षिणपूर्वा
७.	नञर्थ-बहुव्रीहिः	अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः	अपुत्रः
८.	प्रादिबहुव्रीहिः	निर्गता कृपा यस्मात् सः	निष्कृपः
९.	उपमानपूर्वपदः बहुव्रीहिः	गजस्य आननमिव आननं यस्य सः	गजाननः

अव्ययीभावसमासः

पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावसमासः। अनव्ययम् अव्ययं भवति इति अव्ययीभावः। अव्ययीभावसमासस्य भेदाः प्रायः त्रयस्त्रिंशत् सन्ति। तेषु केचन प्रसिद्धाः भेदाः एव अत्र प्रदर्शिताः।

क्र.सं.	समासनाम	विग्रहः	समासः (समस्तपदम्)
१.	समीपार्थे अव्ययीभावः	ग्रामस्य समीपे	उपग्रामम्
२.	अभावार्थे अव्ययीभावः	मशकानाम् अभावः	निर्मशकम्
३.	योग्यतार्थे अव्ययीभावः	रूपस्य योग्यम्	अनुरूपम्
४.	वीप्सार्थे अव्ययीभावः	दिने दिने	प्रतिदिनम्
५.	पदार्थ-अनतिवृत्त्यर्थे अव्ययीभावः	शक्तिम् अनतिक्रम्य	यथाशक्ति
६.	मर्यादार्थे अव्ययीभावः	आ मुक्तेः	आमुक्ति (संसारः)
७.	अभिविध्यर्थे अव्ययीभावः	आ बालेभ्यः	आबालम् (हरिभक्तिः)
८.	आभिमुख्यार्थे अव्ययीभावः	अग्निम् अभि	अभ्यग्नि
९.	मात्रार्थे अव्ययीभावः	शाकस्य लेशः	शाकप्रति
१०.	अवधारणार्थे अव्ययीभावः	यावन्तः श्लोकाः	यावच्छ्लोकम् (अच्युतप्रणामाः)
११.	पारेशब्दयुक्तः अव्ययीभावः	पारे समुद्रस्य	पारेसमुद्रम्

© NCERT not to be republished

१२.	मध्येशब्दयुक्तः अव्ययीभावः	मध्ये गङ्गायाः	मध्येगङ्गम्
१३.	सादृश्यार्थे अव्ययीभावः	सख्या सदृशः	ससखि
१४.	सम्पत्त्यर्थे अव्ययीभावः	क्षत्राणां सम्पत्तिः	सक्षत्रम्
१५.	साकल्यार्थे अव्ययीभावः	तृणमपि अपरित्यज्य	सतृणम्
१६.	पश्चादर्थे अव्ययीभावः	रामस्य पश्चात्	अनुरामम्
१७.	विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः	विद्यालये इति	अधिविद्यालयम्
१८.	समृद्ध्यर्थे अव्ययीभावः	धान्यानां समृद्धिः	सुधान्यम्
१९.	असम्प्रत्यर्थे अव्ययीभावः	निद्रा सम्प्रति न युज्यते	अतिनिद्रम्
२०.	आनुपूर्व्यार्थे अव्ययीभावः	ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण	अनुज्ज्येष्ठम्

© NCERT not to be republished